

אוניברסיטת בר-אילן

**השפעת תהליכי הסוציאליזציה במערכת החינוך  
הישראלית על התפתחות הזהות הנשית בקרב  
משכילות בדואיות**

סמאהר אלטורי

**עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך  
בביה"ס לחינוך של אוניברסיטת בר-אילן**

תשע"ז

רמת גן

## תקציר

### מבוא

מטרת המחקר לבדוק את הזיקה בין תהליכי הסוציאליזציה במערכת החינוך הישראלית ובין התפתחות הזהות הנשית בקרב משכילות בדואיות בשלושה אזורים גאוגרפיים בארץ: דרום, מרכז וצפון. הנחת המחקר היא שנשים מבנות את זהותן בתוך הקשר חברתי-תרבותי ובאמצעות אספקטים והתקשרויות בין-אישיות (פופר-גבעון, אלקרינאוי, 2010; Josselson, Arar, 2014; 1992). על כן, החשיפה לחברה הכללית, לבית הספר שבו התחנכו ולאנשי החינוך – לכל אלה יש תפקיד מרכזי בהבניית זהותן הנשית.

הסוגיה המרכזית שהמחקר דן בה היא המחויבות שמפגינות הנחקרות לקולקטיביזם פטריארכלי אל מול הרצון והצורך בהגדרה עצמית ובאינדיווידואליזם, והוא בוחן את השפעתה של דילמה זו, שבה הן נתונות, על עיצוב זהותן הנשית הבדואית.

המחקר הינו מחקר איכותי ונעשה בו שימוש בכלי "מפת מרחב ההקשרים" (Josselson, 1992), במטרה להציף תהליכי סוציאליזציה וסוכני סוציאליזציה בחיי הנחקרות בתקופות שונות בחייהן בעודן סטודנטיות באקדמיה. בתחילת הריאיון הפתוח מקצת הנבדקות שללו את השפעת מערכת החינוך, והיו בהן אף ששללו את הזהות הנשית וראו בה זהות מיותרת. בשלב השני של הריאיון הפתוח הוצגה מפת מרחב ההקשרים בפני הנחקרות והן נתבקשו לרשום את האנשים המשמעותיים ביותר בשלבים שונים בחייהן ולתאר את אופן השפעתם על אישיותן. בעקבות השימוש בכלי, הן הצליחו להציף אנשים ומקרים מרכזיים שהשפיעו עליהן ברבדים אישיים, דתיים, נשיים, עדתיים ומקצועיים. על כן, נמצא כי הכלי איפשר חשיבה רטרוספקטיבית לנחקרות על זהותן בכלל ועל זהותן הנשית בפרט.

### רקע תיאורטי

מחקר זה נעשה על רקע שינויים ותמורות בחברה הערבית שהולידו פיצול ביסודות כלכליים וחברתיים. שינויים ותמורות אלה השפיעו גם על החברה הבדואית, המצויה בעיצומו של משבר וקונפליקט בין-תרבותי המציב תנאים חדשים לנושא המגדר, נושא שהחברה הבדואית מייחסת לו חשיבות רבה. תפקיד האישה הבדואית נמצא במרכז השיח והיא נדרשת לגבש דמות וזהות הן בהתאם לתנאים החדשים והן בהתאם למרקם החברתי-תרבותי הבדואי המסורתי (תורן, 2000; אבו-רביעה קווידר, 2008; אבו-בקר, 2010; אלקרינאוי, 2010; פופר-גבעון ואלקרינאוי, 2010; Abu-Rabia-Queder and Karplus, 2013).

שלוש תיאוריות מרכזיות עומדות בבסיס המחקר הנוכחי, ואלו הן: "הבניית הזהות החברתית" לפי טג'פיל וטרנר (Tajfel and Turner, 1979), "מפת מרחב ההקשרים" לפי ג'וסלסון (Josselson, 1992) ו-"אסטרטגיות התירבות" לפי בֶּרִי (Berry, 1990). הבניית הזהות היא תהליך מתמשך ודינאמי המתעצב ביחסי גומלין עם החברה: בשיח התרבותי והחברתי ובמיקום האתני בחברה הישראלית. אחד המתחים בתהליך דינאמי זה הוא המתח שבין קישוריות ואינדיווידואליות. נשים בחברה הבדואית מעצבות את זהותן בתהליך שבו הן נעות במטריצות בין ערכי החברה הבדואית הקולקטיבית ובין ערכי החברה הישראלית האינדיווידואלית (אבו רביעה-

קוויידר, ויינר-לוי, 2010; Abu-Rabia-Queder and Karplus, 2013; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy, 2013). עבור נשים ערביות, השייכות לחברה השמה דגש על התפיסה הקולקטיבית, משמעות ההעצמה היא תהליך של היקשרות לחברה ולתרבות ולא היפרדות ממנה. זו הסיבה שנשים ערביות בדואיות אינן חותרות לשוויון מהפכני, אם כי הן חותרות להעצמתן בתוך התרבות שלהן, ובעיקר במסגרת המשפחתית הקיימת. מסגרת זו מעניקה להן הגנה, כבוד ויוקרה. מתוך כך הן בוחרות מצד אחד להתפתח בתוך המסגרת, לממש את ציפיותיה של החברה הפטריארכלית ומתוכה הן חותרות להוביל לשינוי מעמדן ולקדם תהליכים חברתיים המטפחים את מעמד המיעוט הבדואי (נאה-כשר, 2001; אבו-רביעה קוויידר, 2008; פופר גבעון ואלקרינאוי, 2010; Abu-Rabia-Queder, 2008; Arar, 2014; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy, 2013). מצד אחר, החיים במרחב החברה הישראלית חושפים את הנשים הבדואיות לנומרות וערכים חלופיים שמאפשרים להן להרחיב את רפרטואר הכלים העומד לרשותן במאבקן נגד השוליות המגדרית והאתנית שהן חוות בחברתן (אבו רביעה-קוויידר, ויינר-לוי, 2010; Abu-Rabia-Queder, 2014; Arar and Masry-Herzalah, 2014; Arar, 2014).

מחקר זה מדגיש את השפעת המהלכים הבין-אישיים על עיצוב הזהות הנשית. ג'וסלסון (Josselson, 1992) טוענת שההיבט הבין-אישי חשוב בהתפתחות שני המינים, אלא שנשים מדגישות אותו יותר בהתפתחות זהותן. לטענתה אוטונומיה והתקשרות הן מרכיבים מרכזיים בהתפתחות הזהות הנשית ואין לתפוס אותן כמנוגדות ודיכוטומיות. לכאורה, השילוב הוא בלתי אפשרי, אך נשים בדואיות משכילות מוצאות את הדרך לנהל שתי תפיסות אלה ולאזן ביניהן (אבו רביעה-קוויידר, ויינר-לוי, 2010; Abu-Rabia-Queder, 2007; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy, 2013; Arar and Masry-Herzalah, 2014).

## שאלות המחקר

1. מה דעתן של נשים ערביות בדואיות בוגרות מערכת החינוך הישראלית על תהליכי הסוציאליזציה שהן עברו במוסדות אלו בכל הקשור לעיצוב עולמן הנשי?
2. א. האם מערכת החינוך תרמה להתפתחות זהותן הנשית?  
ב. מהו מודל הבוגרת הרצויה שטיפח בית הספר שבו התחנכו?  
ג. כיצד המרחבים הבין-אישיים שבהן פעלו הנחקרות השפיעו על עיצוב זהותן הנשית?

## אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו שלושים נשים ערביות בדואיות. הן נבחרו בבחירה אקראית על פי החלוקה כדלהלן: עשר נשים בדואיות מהנגב, עשר נשים בדואיות מהמרכז ועשר נשים בדואיות מהצפון. נשים אלה כולן בוגרות מערכת החינוך הישראלית, והן סטודנטיות במכללות ובאוניברסיטאות בארץ. גילן נע בין 19 ל-28 שנים. השינוי הדמוגרפי בחברה הבדואית הוביל לשינוי המרקם החברתי של הנחקרות. הנשים מהדרום הגיעו מערים בדואיות מוכרות ומיישובים בלתי מוכרים. נחקרות המרכז הגיעו מערים מעורבות (ערבים ויהודים) ומערים ערביות (פלאחים ובדואים). נחקרות הצפון הגיעו מכפרים בדואים צפוניים.

## כלי המחקר

למחקר שלושה כלים עיקריים:

1. חיבור: כתיבת חיבור בנושא מעלותיו וחסרונותיו של בית-ספרי ביחסו לעיצוב עולמי והשקפותיו, הן הערבית-בדואית והן החברתית.
2. שאלון סגור: שאלון המורכב מ-13 תתי-שאלונים העוסקים בשש זהויות: דתית, נשית, לאומית, אזרחית, מקצועית ועדתית.
3. ראיון אישי: ראיון אישי מובנה למחצה על פי ספראדלי (Spradley, 1980) ובו שאלות העוסקות בשש הזהויות דלעיל.

ראוי לציין כי הנחקרות קיבלו את כל השאלונים, ואולם אנו ניתחנו רק את הפריטים העוסקים בזהות הנשית. נבדקה גם תרומתה של מערכת החינוך לעיצובה של הזהות הנשית וזאת באמצעות הכלי "מפת מרחב ההקשרים" (Relational Space Maps). כלי זה, שפיתח ג'וסלסון (1992) (Josselson), מאפשר להבין את הקשרים הבינאישיים של המשתתפות ומתוכם להבין את מקומה ואת חשיבותה של מערכת החינוך במרחב זה.

## ניתוח הממצאים

מחקר זה הוא חלק מפרויקט מחקר של פרופ' זהבית גרוס הבודק את מיקומה של הסוציאליזציה הנשית בעיצוב עולמה של האישה הדתית והחילונית בישראל. הנתונים שנאספו תומללו ונותחו על פי גרוס (1995) בהתאם לכללי הניתוח האיכותי הכולל ניתוח אינדוקטיבי-הוליסטי, שבבסיסו פיתוח תיאוריה באמצעות אינטראקציה בין הידע התיאורטי הקיים ובין התופעה והנתונים שנאספו. בשיטת המחקר האיכותי נתפסת המציאות הנחקרת כשלמות ונעשה ניסיון להבין תופעות ומשמעויותיהן, כשהמוקד הוא הבנת האדם, שפתו, השקפותיו, ערכיו וגישותיו לאירועים (Cronbach, 1975).

במחקר הנוכחי, ניתוח התוכן היה תיאור אנליטי שהתבסס על הבנת התוכן ובו הבנת תהליכים, קשרי גומלין, משמעויות ופרשנויות שמלוות את התיאור. הממצאים נותחו בעיקר על פי גרוס (1995) בארבעה שלבים כדלהלן: בתחילה אותרו מילים מנחות, בשלב השני הן צורפו לקטגוריות, לאחר מכן נעשה ניסיון למצוא קשר בין הקטגוריות, ולבסוף נבנה מודל תיאורטי שבתוכו יתמקם ניתוח הממצאים.

ניתוח התוכן היה תהליך ארוך שבו התגבשו המסגרות והפכו להיות מובנות וממוקדות. תהליכים שיטתיים של ניתוח התוכן הביאו להסקת היסקים תקפים ומהימנים. בתחילה הוגדרו קטגוריות באמצעות חיפוש מרכיבים בולטים שחזרו על עצמם בנתונים שנאספו, אלה קובצו לתמות בכמה תחומים. נמצא כי התמות המרכזיות שעלו מהניתוח האיכותי חזרו על עצמן מספר רב של פעמים בקרב רוב הנחקרות. עובדה זו הבהירה כי תמות אלה מהוות כנראה תבניות עומק חשיבתיות של הנחקרות. כמו כן, נמצאו סימוכין לדברים שאמרו הנחקרות בספרות המקצועית.

## הממצאים העיקריים:

### 1. כפילות חברתית והבניית זהות נשית בדואית

מטרת המחקר הנוכחי לבדוק את הזיקה בין הבניית הזהות הנשית הבדואית ובין תהליכי הסוציאליזציה במערכת החינוך הערבית-ישראלית. כדי לבחון את הזיקה בין שני המרכיבים, נעשה שימוש בכלי "מפת מרחב ההקשרים" שהציעה ג'וסלסון (Josselson, 1992) במחקר שערכה על נחקרים משני המינים, גברים ונשים. מחקרה הציג פרדיגמה בתחום מערכת היחסים החברתיים בין בני אדם, ומחקר זה משתמש בפרדיגמה זו.

המחקר הנוכחי מבוסס על שלושה מושגים מרכזיים: "הבניית הזהות החברתית" לפי טג'פיל וטרנר (1979), "מפת מרחב ההקשרים" לפי ג'וסלסון (1992) ו"אסטרטגיות התירבות" לפי ברי (1990). "הבניית הזהות החברתית" שהציעו טג'פיל וטרנר בסוף שנות השבעים, הינה תיאוריה חברתית-פסיכולוגית המנסה להסביר את הבניית הזהות באמצעות תהליכים קבוצתיים ויחסים תוך-קבוצתיים. היא שמה דגש תיאורטי חזק על עצמי רב-ממדי ודינאמי המתווך בין מבנה חברתי ובין התנהגות אישית. העצמי הדינאמי של האישיות נבנה בתיווך חברתי, כאשר הנחת היסוד היא שיש קשר בין ההתנהגות האישית ובין המבנה החברתי. טענה זו באה בהלימה עם "מפת מרחב ההקשרים" של ג'וסלסון, הגורסת כי גם בעידן אינדיווידואליסטי יש לפרט צורך באחרים. פרדיגמת מפת מרחב ההקשרים מכילה שמונה ממדים של מערכות היחסים ומשמעותן עבור הפרט. כמו כן היא מדגישה כיצד הפרט עושה שימוש באחרים במהלך התפתחות אישיותו וזהותו. על בסיס הרקע התיאורטי, נמצא כי יש קשר בין הבניית הזהות למרחבים החברתיים שהפרט מעורב בהם. על כן, יש להכיר את המרחבים החברתיים, הנידונים במחקר זה, ומהות מורכבותם, וזאת על מנת לתאר את היבטי השפעתם השונים על התפתחות הזהות הנשית.

המרחב החברתי שבו נעות הנחקרות הבדואיות מְזמן מפגשים בין קבוצת המיעוט הערבי ובין הרוב היהודי בישראל, כלומר מפגש בין חברה מסורתית-פטריארכלית בעלת ערכים קולקטיביסטיים ובין חברה הנוטה לערכים מערביים. מפגשים אלה מחייבים את קבוצת המיעוט הערבי להתמודדות עם קבוצת הרוב. מודל התירבות (Acculturation) של ברי (1990), לפיו יש לאפיין את אוכלוסיות המחקר על פי האסטרטגיות הדומיננטיות שהן נוקטות, נמצא מתאים למסגרת מושגית לחקר המקרה של החברה הערבית בישראל (איילון, 2009).

מודל התירבות של ברי משמש גם במחקרם של מאנע, אור ומאנע (2010), שהתבצע על מתבגרות מקבוצות מיעוט בדויות. בפרדיגמה שלו מציע ברי ארבע אסטרטגיות תירבות:

א. היטמעות (Assimilation) ב. הפרדה (Separation/Segregation) ג. שילוב (Integration)

ד. שוליות (Marginality). (לשם, 2005; איילון ושגיא, 2010; מאנע, אור ומאנע, 2010).

ממצאי מחקר זה מצביעים על עמימות ערכית שבאה לידי ביטוי במסרים כפולים שהועברו לנחקרות, ובשלב מסוים הכפילות הופכת לפן המאפיין אותן. כלי "מפת מרחב ההקשרים" חשף את "פן הכפילות" באמצעות הנרטיב של הנחקרות על תהליכים ואנשים משמעותיים בתקופות חייהן השונות, וכיצד פן זה בא לידי ביטוי בהבניית זהותן הנשית והופך לפן המאפיין את התמודדותן במרחב החדש שנוצר בין המרחב המסורתי והמרחב המודרני. הוא גם חשף את סוכני

הסוציאליזציה המשמעותיים שפעלו במרחבים אלה והשפיעו על הבניית עולמן בכלל וזהותן הנשית בפרט.

## **2. בית הספר בין סוכן שינוי למשמר תרבות**

הממצאים מראים שאנשי חינוך בתפקידים שונים מעבירים מסרים כפולים. השיחות האישיות שניהלו מורים בבית ספר תיכון עם הנחקרות, עסקו מצד אחד בעיקר בשימור האידיאל הנשי המסורתי, ומצד אחר בטיפוחה ובהעצמתה של האישיות, דהיינו היכולות והפוטנציאל של הנחקרות ללמוד ולהצטיין ובעידודן לרכוש השכלה גבוהה. עראר (Arar, 2014) טוען שבית הספר נתפס כמחנך להמשכיות הפער בתפקידים המגדריים והמסורתיים, לצד התפיסה שהוא אחת המערכות המהוות סוכן לשינוי חברתי. ממצאי המחקר תואמים מצד אחד את טענתם של חוקרים רבים שעסקו בסוגיית נשים בדואיות המאמצות התנהגות קונפורמית, כזו שתואמת את המודל הנשי-מסורתי שטיפח בית הספר, כאמצעי לקבל לגיטימציה מבלי לאיים על קודי התנהגות תרבותיים. מצד אחר, הן קיבלו תמיכה והכוונה להמשך לימודים אקדמיים המעצימים ומקדמים את מעמדן של הפרט (אבו רביעה-קווידר, 2008; אבו רביעה-קווידר וויינר-לוי, 2010; הרץ-לזרוביץ ואופטלקה, 2009; נאה-כשר, 2001; Abu-Rabia-Queder and Karplus, 2013; Aburabia-Queder, 2006; (Abu-Rabia-Queder, and Weiner-Levy, 2013).

## **3. מרחב ההקשרים של משכילות בדואיות: בין אקולטורציה לאינדיווידואליזציה**

תיאוריית הבניית הזהות החברתית לפי טג'פיל וטרנר רואה במבנה חברתי כמתווך בין האינדיווידואל לבין החברה, ומתארת בדיוק רב את התהליכים המקשרים בין הגישה העצמית ובין ההתנהגות הנורמטיבית (Hogg, Terry and White, 1995). גישה זו הגורסת כי העצמי האינדיווידואלי מתפתח בהקשר חברתי, הולמת את כלי "מפת מרחב ההקשרים" של ג'וסלסון (Josselson, 1992) המבוסס על ההנחה כי התפתחות הזהות, במיוחד בקרב נשים, מושפעת מהדיאלוג של העצמי עם החברה ומהמרחבים הבין-אישיים הנוצרים במפגשים החברתיים. סראב אבו רביעה-קווידר (2001) טוענת כי נשים בדואיות בישראל סובלות מ"שוליות כפולה" (שם, עמ' 53). ממצאי המחקר הנוכחי מראים כי השוליות הכפולה חייבה את הנחקרות להתמודדות חברתית כפולה: כמיעוט אתני עם קבוצת רוב ישראלית וכקבוצה מגדרית מקופחת בקבוצה פטריארכלית. ממצאי המחקר מראים כי הבניית זהותן הנשית כרוכה בשני תהליכים חברתיים בשל העובדה שהן נעות בשני מרחבים חברתיים, כאשר הניגוד ביניהם מוסיף למורכבות ההתמודדות והבניית הזהות. ממצאי המחקר הנוכחי יתארו כיצד נשים בדואיות נעות בין המרחב הבדואי למרחב הישראלי באמצעות שמונת הממדים הבין-אישיים שהציעה ג'וסלסון ב"מפת מרחב ההקשרים".

## **4. המשכילות הבדואית: בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית**

בעולם האקדמיה, הנחקרות נמצאות במציאות שונה מתרבות המקור: הן דיווחו על התנסויות אישיות, מפגש עם החברה הכללית, עצמאות בקבלת החלטות ובכללן החלטות כלכליות, חשיפה לתכנים ומרצות המעוררות את נושא האשה ומעמדה. ממצא זה תואם את הטענה כי האקדמיה מזמנת מרחב של התנסויות והזדמנויות רבות לדינאמיקה קבוצתית שמאפשרת לפרט לגלות את עצמו ואת כוחותיו דרך הדיבור על עצמו, הצגת דעותיו וביטוי עמדותיו (אבו רביעה-קווידר, 2008;

(Abu-Rabia-Queder and Karplus, 2013). גילת והרץ לזרוביץ' (2004) חקרו סטודנטיות ערביות ומצאו כי לימודים באוניברסיטה, עבור נשים ערביות, סימנו פריצת דרך, מימוש אינטלקטואלי והזדמנות למלא תפקיד מחוץ לבית ולמשפחה. נוסף לכך, ממצאי המחקר מראים כי משכילות בדואיות הבאות במגע עם חברת הרוב היהודית במסגרות אקדמאיות, בוחרות לשלב בין תרבות המקור הבדואית ובין תרבות הרוב המודרנית. טענה זאת תואמת את טענתם של עראר ומסרי-חרזאללה (Arar and Masry-Herzalah, 2014) כי סטודנטיות ערביות מצליחות לשלב בין תרבויות ותפיסות עולם שונות. כמו כן היא תואמת את טענתם של מאנע, אור ומאנע (2010) שמצאו כי מתבגרות בדואיות מאמצות את אסטרטגיית השילוב.

#### **5. הזהות הנעלמת: נשיות בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם**

הבחירה של קבוצת המיעוט הבדואית באסטרטגיית השילוב בין תרבות המקור הבדואית ודרישה להשתלבות בחיי החברה הישראלית, בחירה זו יוצרת מציאות חדשה של עמימות ערכית. ממצאי המחקר מראים כי נשים בדואיות משכילות, הן סקטור המתמודד עם עמימות זו בהיקפים רחבים. ניתן לראות מממצאי המחקר כי הבניית הזהות הנשית הבדואית משלבת בין מרכיבים מסורתיים ובין מרכיבים מודרניים. הספרות המחקרית גורסת כי הזהות מגדירה את הפרט כפרט בעל ייחוד, אך גם את מקומו בחברה. ממצאי המחקר מחזקים טענה זו. הנחקרות מגדירות שני מרכיבים לזהותן הנשית:

1. מרכיב דרכי התמודדות לגיטימיות. מרכיב זה הוא דומיננטי ומהותי עבור הנחקרות, שכן הוא מעלה את סוגיית תפקוד האישה בחברה הבדואית. בהגדרות של הזהויות הדתית והעדתית ניתן למצוא פירוט לדרכי ההתמודדות הלגיטימיות שבהן דגלו הנחקרות, כמו: שמירה על כללי התנהגות נאותה ועל כללי הלבוש המסורתי.
2. מרכיב העצמה אישית. מרכיב זה עלה גם כאחד המרכיבים בהגדרת הזהות המקצועית. הזהות המקצועית מאפשרת העצמה והגשמה עצמית עבור הנחקרות.

זאת ועוד, ממצאי המחקר מצביעים על כך שהזהות הנשית הבדואית מורכבת מאספקטים דתיים, עדתיים ומקצועיים. ראייה זו נתמכת בטענתה של ג'וסלסון (Josselson, 1992) הרואה בזהות הנשית, זהות אינטגרטיבית (אבו רביעה-קווידר, ויינר-לוי, 2010; נאה-כשר, 2001; Abu-Rabia-Queder, 2006; Abu-Rabia-Queder and Karplus, 2013; Abu-Rabia-Queder and Weiner, 2013; Levy, 2013).

מדיווח הנחקרות נמצא כי נשים בדואיות מנצלות את המרחבים הזמינים להן כדי לאגור כוח, כלומר דווקא מבני הכוח החברתיים-מסורתיים משמשים אותן לנהל את מאבקן ורצון לשוני. אימוץ התנהגות קונפורמית הוא אמצעי לשכנע את החברה שאליה הן שייכות, שהן שומרות על קודים ערכיים ולכן הן רשאיות להמשיך את לימודיהן האקדמאיים; שהרי החברה הבדואית תופסת את המרחב האקדמי כמרחב "לא מוגן". נשים בדואיות באקדמיה משמרות את ערך הכבוד, המתבטא בלבוש מסורתי ובהתנהגות מסורתית, ובכך הן מאפשרות למרחבים הציבוריים להיות נגישים יותר עבורן (אבו רביעה-קווידר, ויינר-לוי, 2010; Abu-Rabia-Queder, 2006; Abu-Rabia-Queder and Weiner-Levy, 2013; Queder, 2008). טענה זו מסבירה את דירוג

הזהות הדתית במקום הראשון, כאחד המרחבים המסורתיים הזמינים המשמש כלי לגיטימי לפעולה במרחב הציבורי, כלי שבאמצעותו הן מגשימות את עצמן ואת ממדי זהותן הנשית.

סיכום הממצאים במחקר הנוכחי מלמד כי ישנו מעבר מתמיד וניסיון לתמרן בין החברה הבדואית והישראלית. כפילות המסרים והעמימות הערכית נוצרים בעקבות אסטרטגיית השילוב המאפיינת את החברה הבדואית בהתמודדותה עם קבוצת הרוב. ניתן לטעון כי נשים בדואיות עוברות הבניית זהות חברתית כפולה: זהות חברתית תרבותית בדואית וזהות חברתית אתנית ישראלית. המרחבים הבין-אישיים המתפתחים בשני התהליכים מסבירים כיצד נשים אלה מצליחות להתמודד עם מורכבות המצב דווקא משום ששני התהליכים מייצגים שתי תפיסות מנוגדות: בדואית מסורתית וישראלית מודרנית. הנשים הבדואיות המשכילות, היונקות משתי התפיסות, מצליחות באמצעות אסטרטגיית השילוב להבנות את זהותן הנשית הבדואית ולהניע אותה באמצעות מקורות כוח מסורתיים לצד מקורות כוח מודרניים שנחשפו אליהם באמצעות מפת מרחב ההקשרים.

לסיכום, השיח הפמיניסטי השקט שמשכילות בדואיות מנהלות עדיין קשור בערכים חברתיים ואתניים והן משמרות את זהותן המגדרית בתוך זהותן התרבותית (Arar, 2014; Abu-Rabia-Queder, 2007). נשים בדואיות פועלות מתוך אידיאולוגיה פמיניסטית, ללא הכרה בכך, והדיאלוג שהן מנהלות בשפת התרבות הבדואית הוא בעל תפיסה מודרנית. המרחב החדש שהן יוצרות בעקבות החיים הכפולים בשני מרחבים, הנתפסים כדיכוטומיים, יכול להתקיים בדרך זו מכיוון שנשים מאופיינות ביכולות תקשורת בין-אישיות גבוהות והן יכולות לשהות במרחבים הנוצרים בין שתי תפיסות.

## **תרומתו של המחקר**

המחקר הנוכחי עסק בתהליכי סוציאליזציה בבתי הספר בהקשר הבניית זהותן הנשית של בוגרות מערכת החינוך הישראלית, בדואיות בדרום הארץ, מרכז הארץ וצפון הארץ. ממצאי המחקר הראו כיצד בוגרות בדואיות מאזורים שונים בארץ תופסות את זהותן הנשית ותרומתה של מערכת החינוך לעיצוב עולמן הנשי.

1. הספרות המחקרית הקיימת העוסקת בבדואים בדרום קיבלה תאוצה בשנים האחרונות ויש מחקרים רבים המציגים גם את סוגיית הנשים הבדואיות בדרום. ייחודו של מחקר זה בהתייחסו גם לקבוצת הבדואים שנדדה מדרום הארץ למרכז בסוף שנות השישים. הספרות המחקרית העוסקת במקרה של בדואים במרכז בכלל ושל נשים בפרט, היא דלה ביותר.

2. ממד נוסף במחקר הנוכחי הוא השוואה בין שלוש קבוצות המחקר בנוגע לתפיסת הזהות הנשית בהקשר למרחב החברתי. לא נמצאו מחקרים המציגים השוואה שכזו.

3. שימוש בכלי "מפת מרחב ההקשרים" של ג'וסלסון (Josselson, 1992) הוא חדשני בנושא הבניית הזהות הנשית במסגרת פרויקט המחקר של פרופ' גרוס על מיקום תהליכי הסוציאליזציה בעיצוב הזהות הנשית.

## **המלצות מחקריות**

1. רצוי לערוך מחקר משווה בקרב בדואיות משכילות שסיימו את התואר וחזרו לחברה הבדואית. ראוי לבדוק כיצד החזרה והפעילות מתוך מודעות בחברה הפטריארכלית משפיעות על תפיסת זהותן הנשית.
2. רצוי לערוך מחקר המשך המתמקד במרחב הדאגה והאכפתיות ובמרחב הטיפול, ולהתמקד בתהליכים שעוברות משכילות בדואיות ובהשפעתם על זהותן הנשית.
3. רצוי לתת לנחקרות במחקר-המשך למלא את השאלון הכמותי פעמיים: לפני הריאיון הפתוח וגם לאחריו. הדחייה של הנחקרות בתחילת הליך המחקר לעסוק בנושא הזהות הנשית לא נתנה תוצאות מהימנות בשאלון הכמותי. הראייה הרטרוספקטיבית על התפתחות הזהות הנשית באמצעות השאלון הפתוח תאפשר התייחסות שונה למרכיבי השאלון הכמותי.

## **מוגבלות המחקר**

1. המחקר הינו מחקר איכותי המסתמך על כלי מחקר מגוונים, ובעיקר על ראיונות פתוחים. הליך המחקר ארוך ודרש זמן רב מהנחקרות.
2. כאמור לעיל, המחקר הינו מחקר איכותי, על כן, מספר הנחקרים הוא דל ביחס לשאלון כמותי.